

Διαπολιτισμικότητα παγκοσμιοποίηση & ταυτότητες

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

**Ελένη Χοντολίδου · Γρηγόρης Πασχαλίδης
Κυριακή Τσουκαλά · Ανδρέας Λάζαρης**

G U T E N B E R G

Εναλλακτικοί τρόποι επιμόρφωσης εκπαιδευτικών: η περίπτωση ενός ταξιδιωτικού σεμιναρίου

Κατερίνα Δημητριάδου & Αναστασία Κεσίδου

Στόχος της ανακοίνωσης αυτής είναι η παρουσίαση ενός προγράμματος εναλλακτικής μορφής ενδοϋπηρεσιακής επιμόρφωσης που παρακολούθησε μια ομάδα εκπαιδευτικών από δώδεκα χώρες της Ευρώπης τον Απρίλιο του 2002, καθώς και των στάσεων των συμμετεχόντων απέναντι σε αυτό. Το πρόγραμμα αποτελούσε μία επιμορφωτική δράση Comenius για εν ενεργεία εκπαιδευτικούς, είχε μορφή ταξιδιωτικού σεμιναρίου και αναφερόταν στη βιωματική διερεύνηση της πολιτισμικής κληρονομιάς στην περιοχή του νοτιοανατολικού άκρου της Ευρώπης. Ο σχεδιασμός του προγράμματος βασίστηκε στη νοηματοδοτική λειτουργία των χαρακτηριστικών του χώρου και στην καταγραφή βασικών στοιχείων αλληλεπίδρασης μεταξύ των λαών που ζουν επί αιώνες στην περιοχή. Τα στοιχεία αυτά, που συναρτώνται με τους κανόνες της κωδικοποιημένης οργάνωσης και λειτουργίας των κοινωνιών και σηματοδοτούν –κυριολεκτικά και συνυποδηλωτικά– την εσωτερική δυναμική τους, αντανακλούν τις ιδεολογίες, την κοσμοθεωρία των ανθρώπων και τελικά ολόκληρο το πολιτισμικό φαινόμενο. Γι' αυτό και η προοπτική, βάσει της οποίας θα επιχειρήσουμε τόσο τη διατύπωση των θεωρητικών αρχών οργάνωσης του σεμιναρίου, όσο και την περιγραφή των δράσεων που πραγματοποιήθηκαν, αφορά τη *σημειολογική διάσταση των επικοινωνιακών διαδικασιών που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος.*

Ξεκινώντας από την παραδοχή ότι κάθε στοιχείο του περιβάλλοντος παίζει το ρόλο ενός σημείου που παραπέμπει σε σημασίες ανάλογες με τα διαδοχικά στάδια εμπάθυνσης στην ερμηνεία του¹, θεωρούμε ότι η άμεση επαφή του ανθρώπου με οποιοδήποτε γεωγραφικό, ιστορικό και γενικότερα χωρο-πολιτισμικό χαρακτηριστικό ενός τόπου τού δίνει την ευκαιρία να ανακαλύψει τα πολλαπλά νοηματικά πλαίσια αναφοράς του και να το εντάξει δημιουργικά στα πολιτισμικά του συμφραζόμενα². Στη σημερινή μεταβιομηχανική εποχή, εξάλλου, εξαιτίας

1. Η εμπάθυνση αυτή μπορεί να είναι περιγραφική, λειτουργική, ιστορική, αισθητική, ψυχολογική ή ιδεολογική (Στεφάνου 1986: 340-341)

2. Μια τέτοια διαδικασία έχει έντονο το στοιχείο της *οικολογικής εγκυρότητας* (με την έννοια ότι οι παραστάσεις και νοητικές αναπαραστάσεις των υποκειμένων εναρμονίζονται με το χωρο-πολιτισμικό πλαίσιο και γενικότερα τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργούνται), δεδομένου ότι τα σημεία και οι σημασιοδοτήσεις τους προέρχονται από πρωτογενείς, πλούσιους σημειολογικά, χώρους και όχι από μουσεία, εικόνες βιβλίων, λογοτεχνικά ή ιστορικά κείμενα, ταξιδιωτικούς οδηγούς, καρτ

των ανατροπών που έχουν επέλθει στη γνωστική και πρακτική σχέση του ανθρώπου με τη χωρο-πολιτισμική πραγματικότητα, η προσέγγιση της γεωγραφικής, ιστορικής, αρχαιολογικής, κοινωνικής και γενικότερα πολιτισμικής υπόστασης των σημειωτικών συστημάτων του χώρου είναι ιδιαίτερα σημαντική, όταν εξυπηρετεί εκπαιδευτικούς στόχους³. Αυτό συμβαίνει, κατά τη γνώμη μας, επειδή η άμεση, οργανωμένη και συστηματική επαφή των εκπαιδευτικών με τα προϊόντα της πολιτισμικής κληρονομιάς μπορεί να έχει διπλή επίδραση: και στο να «ευεργετηθούν» οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί –σε επίπεδο αισθητικό, γνωστικό, συναισθηματικό, ιδεολογικό κ.λπ.– από τη γνωριμία τους με αυτήν την κληρονομιά και στο να αναπτύξουν –σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο– μεθόδους για την παιδαγωγική αξιοποίησή της, οι οποίες, μάλιστα, μπορούν να εφαρμοστούν σε οποιαδήποτε εκπαιδευτική βαθμίδα⁴.

Το επιμορφωτικό πρόγραμμα που θα παρουσιάσουμε έχει τίτλο “Tracing back Europe” («Αναζητώντας τα ίχνη της Ευρώπης»), κάτι που παραπέμπει στον γνωστό αρχαίο ελληνικό μύθο της αρπαγής της Ευρώπης, κόρης του μυθικού βασιλιά της Φοινίκης Αγήνορα, που την πήρε ο Δίας, μεταμορφωμένος σε ταύρο, από τις ακρογιαλιές της πατρίδας της για να τη φέρει στην Κρήτη⁵. Η σημειολογία του τίτλου αυτού, που σε πρώτη ανάγνωση συνδυάζει μυθοπλαστικά, ιδεολογικά, γεωγραφικά και κοινωνιολογικά στοιχεία, βοηθά στην οργάνωση ενός δομικού τρόπου σκέψης για την ερμηνεία της χωρο-πολιτισμικής, ιστορικής και κοινωνικής εικόνας της περιοχής στο ΝΑ άκρο της Ευρώπης: οι χωρικές μορφές της γεωγραφίας του τόπου, οι χρονικές συντεταγμένες και οι συμπεριφορές των ανθρώπων (Στεφάνου 1986: 337-338), καθώς και οι πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ Ασίας και Ευρώπης σε όλα τα επίπεδα δράσης και συμπεριφοράς των λαών συνιστούν ένα κοινωνικό εποικοδόμημα που πατά στην ιστορία της περιοχής και αγκαλιάζει γεγονότα, πράγματα, θεσμούς και ιδεολογίες, με

ποστάλ κ.λπ. Κάθε υλικός χώρος, άλλωστε, περιλαμβάνει όχι μόνο το περιβάλλον της φύσης και το δομημένο ή ανθρωπογενές περιβάλλον, αλλά και το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον, που είναι αποτέλεσμα κοινωνικών διαρθρώσεων και θεσμών (Γερμανός 1993: 17-18).

3. Στις παραδοσιακές κοινωνίες, ο ορθός λόγος αναγνωριζόταν ως η αποκλειστική ρυθμιστική ιδέα στη ζωή του ανθρώπου· αυτό αποτελούσε μια θεμελιώδη επιστημολογική ατέλεια ή ανεπάρκεια για τη βιομηχανική εποχή, για δύο κυρίως λόγους: αφενός, επειδή με τον τρόπο αυτόν ο άνθρωπος είχε αναχθεί σε υπερβατικό υποκείμενο και, αφετέρου, επειδή κάθε στοιχείο που δεν είναι απεικόνισμο καταδικαζόταν σε ανυπαρξία. Η ανατροπή που έχει επέλθει σήμερα στη γνωστική σχέση υποκειμένου – αντικειμένου έχει την αφετηρία της ακριβώς στις δύο αυτές δομικές ανεπάρκειες της βιομηχανικής εποχής· έτσι, καταργώντας την οργανική ενότητα ανάμεσα στον άνθρωπο, τον κόσμο και τη φύση, η οποία χαρακτήριζε τις παραδοσιακές κοινωνίες και επιδιώκοντας να αποκαταστήσει τον άνθρωπο στη ζωντανή και δημιουργική κατάστασή του, η σημερινή εποχή εμφανίζει ένα αναθεωρημένο «πρόγραμμα χειραφέτησής» του (Λυστάρ 1993: 14-16). Στο πλαίσιο αυτής της χειραφέτησης θα μπορούσαμε να εντάξουμε και την προσέγγιση των συστημάτων του χώρου για εκπαιδευτικούς στόχους (εδώ, π.χ., εντάσσεται η εξέταση του χώρου πέρα από τη γεωμετρική του ποιότητα, τα φυσικά του χαρακτηριστικά κ.λπ.).

4. Η παιδαγωγική αξιοποίηση του ιστορικού χώρου, για παράδειγμα, αποδείχτηκε αποτελεσματική ακόμη και για την προσχολική ηλικία, εφόσον τηρούνται κάποιες παιδαγωγικές προϋποθέσεις (βλ. Δημητριάδου 2002).

5. «Η Ευρώπη έμελλε να γεννήσει στο θεό τρεις γιους ξεχωριστούς και να δώσει το όνομά της στην ήπειρο που κατοικούμε και μεις σήμερα» (Κακρυδής 1986: 70).

διαστάσεις ρεαλιστικές και συγχρόνως συμβολικές (Prott 2000). Τη θέση αυτήν θα ήταν σκόπιμο να την αποσαφηνίσουμε αμέσως παρακάτω.

Η μορφή και η ποιότητα των στοιχείων του χώρου, που συνδέονται με τον τρόπο ζωής και τα αξιολογικά συστήματα των ανθρώπων, παραπέμπουν στα μοντέλα οργάνωσης, τις ιδέες και τις αντιλήψεις που επικρατούν σε μια κοινωνική πραγματικότητα, εκφράζουν το αποτέλεσμα μιας θεσμικής αποδοχής στο πλαίσιο αυτής της πραγματικότητας και υποδεικνύουν πρακτικές και συμπεριφορές που αναπτύσσονται από τους χρήστες του χώρου στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής⁶. Αλλά και το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της ανθρώπινης εξέλιξης, από την άλλη μεριά, καθορίζει την ανάπτυξη της κοινωνικής συμπεριφοράς των ανθρώπων, η οποία και πάλι με τη σειρά της επιδρά στο περιβάλλον σε κοινωνικό, θεσμικό, πολιτισμικό και υλικό επίπεδο. Έτσι, άνθρωπος και περιβάλλον γενικότερα συμπλέκονται σε μια σχέση αλληλεπίδρασης στο χώρο, της οποίας η διάρκεια είναι όση και η παρουσία του ανθρώπου επάνω στον πλανήτη (Charon 1985: 171).

Οι παραπάνω διαπιστώσεις έχουν εφαρμογή και στην περίπτωση του ταξιδιωτικού σεμιναρίου. Στόχος του ήταν οι συμμετέχοντες να προσεγγίσουν το χώρο της ΝΑ Ευρώπης στη σημερινή του μορφή, επιχειρώντας να κοιτάξουν «πίσω από τα πράγματα», δηλαδή να ανιχνεύσουν τις γεωγραφικές, κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές επιδράσεις του παρελθόντος και συγχρόνως να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν με ποιον τρόπο οι επιδράσεις αυτές καθορίζουν τελικά το παρόν και το μέλλον της περιοχής. Πρόκειται για μια εσωτερική διεργασία που επιτρέπει στον άνθρωπο να προσεγγίσει την πραγματικότητα με τις δικές του δυνάμεις και, μέσα από μια διαδικασία αποκωδικοποίησης, να επιτύχει τη γνώση, την κατανόηση και πιθανόν την απομυθοποίηση ορισμένων διαστάσεων που την ορίζουν. Είναι κατανοητό ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να συμβάλλει και στην αποδόμηση στερεοτύπων και προκαταλήψεων (Todd 1994: 35-75).

Κάτι ακόμη που χαρακτηρίζει ανέκαθεν την περιοχή αυτήν είναι ότι σε όλη τη «μακρά διάρκεια» της ιστορίας (Braudel 1987) αποτέλεσε ένα σταυροδρόμι λαών και πολιτισμών, ένα σημείο συνάντησης μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Αυτό το γεγονός αναδεικνύει και τους στόχους του σεμιναρίου που σχετίζονται με την πολυπολιτισμική πραγματικότητα της εποχής μας. Καθώς όλοι καλούμαστε να ζήσουμε σε ένα πολυπολιτισμικό πλαίσιο, βρισκόμαστε συχνά αντιμέτωποι με την ύπαρξη αντιπαραθέσεων μεταξύ λαών και πολιτισμικών ομάδων. Επίσης, διανύουμε μια εποχή ευρωπαϊκής ενοποίησης, η οποία έχει ως στόχο την προσέγγιση των λαών της Ευρώπης, θέτει τα θεμέλια για το «κοινό ευρωπαϊκό σπί-

---

6. Ως έκφραση και στήριγμα των πολιτισμικών αξιών της κοινωνίας, ο υλικός χώρος διακρίνεται από τα εξής βασικά γνωρίσματα:

- ✓ Χαρακτηρίζεται από μια ανθρωποκεντρική ποιότητα, αφού η υπόστασή του γίνεται κάθε φορά αντιληπτή μέσα από υποκειμενικές θεωρήσεις ατόμων ή κοινωνικών ομάδων.
- ✓ Αποτελεί πεδίο αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον του, υλικό και κοινωνικο-πολιτισμικό.
- ✓ Συνδέεται με τις μορφές της κωδικοποιημένης οργάνωσης και λειτουργίας μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, οι οποίες αντιστοιχούν στις αξίες, τις αντιλήψεις, τα πολιτισμικά και κοινωνικά μοντέλα και γενικά τα χαρακτηριστικά του τρόπου ζωής των ανθρώπων της (Γερμανός όπ.π.: 18).

τι», παράλληλα όμως μπορεί εν δυνάμει να εγκυμονεί υπό συγκεκριμένες συνθήκες και τον κίνδυνο να υψωθούν νέα τείχη μεταξύ λαών, αυτήν τη φορά γύρω από την Ευρώπη. Οι συνθήκες αυτές δημιουργούν σήμερα την ανάγκη για συνειδητοποίηση των θετικών πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων αλλά και των υφιστάμενων πολιτισμικών ομοιοτήτων μεταξύ ομάδων και λαών που διαμόρφωσαν ιστορικά το παρόν και που πολύ συχνά παραγνωρίζονται.

Η ανάγκη αυτή προβάλλει ακόμα πιο επιτακτική στην περίπτωση των εκπαιδευτικών: ένα κομμάτι της εκπαίδευσης, κατάρτισης και επιμόρφωσής τους θα πρέπει να αφορά τους στόχους και τις πρακτικές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Modgil κ.ά. 1997: 44-64, 235-260, Montecinos 1995), προκειμένου να αναλάβουν με επιτυχία την πραγμάτωση του επαγγελματικού τους ρόλου (βλ. σχετικά Kesidou 2002). Το ταξιδιωτικό σεμινάριο λοιπόν αποτέλεσε μια προσπάθεια συμβολής στη διαπολιτισμική κατάρτιση των επιμορφούμενων, μέσω της επίδρασης στη συναισθηματική σφαίρα της προσωπικότητάς τους (γνωριμία και αποδοχή του «άλλου», συνειδητοποίηση πολιτισμικών ομοιοτήτων, αποδόμηση στερεοτύπων κ.λπ.).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία (γεωγραφικές, κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές επιδράσεις του παρελθόντος) καλούνταν οι συμμετέχοντες στο πρόγραμμα να τα ανιχνεύσουν, να τα αποκωδικοποιήσουν, να τα ερμηνεύσουν ανακαλύπτοντας τις σημασίες τους και να τα ανακωδικοποιήσουν μέσα από τα συστήματα της γλώσσας και της εικόνας, χρησιμοποιώντας ως εργαλεία τις νέες τεχνολογίες. Τριάντα εκπαιδευτικοί λοιπόν, προερχόμενοι από διαφορετικές ευρωπαϊκές χώρες και εκπαιδευτικές βαθμίδες, οργανώθηκαν κάτω από αυτόν τον κοινό στόχο, ανέβηκαν σε ένα λεωφορείο και έκαναν ένα ταξίδι δέκα ημερών, που ξεκίνησε από το αρχαίο ελληνικό Δίον και κατέληξε στην Κωνσταντινούπολη, περνώντας από την Τροία, το Πέργαμο και τη Νίκαια της Τουρκίας (Giroux 1992).

Βασικά περιεχόμενα-θέματα του προγράμματος, άμεσα συνυφασμένα με τους στόχους του, ήταν τα εξής:

- ✓ η ελληνική κληρονομιά στις δύο πλευρές του Αιγαίου (Δίον, Θεσσαλονίκη, Τροία, Πέργαμο),
- ✓ η έλευση του Χριστιανισμού στην Ευρώπη (η διαδρομή του Αποστόλου Παύλου και η επιστολή του προς Θεσσαλονικείς, η Οικουμενική Σύνοδος της Νίκαιας, κ.λπ.),
- ✓ έργα της δυτικής, βυζαντινής, ισλαμικής και τουρκικής τέχνης,
- ✓ Ισλάμ και Χριστιανισμός (η Κωνσταντινούπολη ως σημείο συνάντησης των δύο θρησκειών),
- ✓ ο δρόμος του μεταξιού,
- ✓ η τουρκική μετανάστευση στην Ευρώπη κ.ά.

Πριν από την έναρξη του ταξιδιωτικού σεμιναρίου, υπήρξε μια τακτική επικοινωνία μεταξύ των εκπαιδευτικών και του συντονιστή του προγράμματος για διάστημα ενός περίπου χρόνου μέσω του διαδικτύου, προκειμένου οι συμμετέχοντες να ενημερωθούν για το πρόγραμμα, να γνωριστούν μεταξύ τους ως προς την επαγγελματική ιδιότητα και τα ενδιαφέροντά τους, και κυρίως να εισαγάγουν στην ιστοσελίδα του προγράμματος προσωπικά τους κείμενα που αναφέρονταν στις περιοχές και την ιστορία των περιοχών που θα επισκέπτονταν –

έχοντας ανατρέξει φυσικά σε σχετική βιβλιογραφία ή δικτυακούς τόπους. Έτσι προέκυψε ένα ηλεκτρονικό περιοδικό ομότιτλο με το ταξιδιωτικό σεμινάριο, που λειτούργησε με τους εξής τρόπους (Edwards & Usher 2000: 31-46):

- ✓ ως άξονας σύνδεσης ανθρώπων άγνωστων μεταξύ τους, που όμως είχαν επιλέξει μια επικείμενη κοινή επιμορφωτική εμπειρία⁷,
- ✓ ως εμπλουτισμένο με εικόνες κείμενο ενημέρωσης για τη γεωγραφία, την ιστορία και τις ποικίλες πολιτισμικές συντεταγμένες των τόπων που θα επισκέπτονταν, και
- ✓ ως εργαλείο ηλεκτρονικής τεκμηρίωσης από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς για τις παραπάνω συντεταγμένες, τις οποίες θα συναντούσαν στη διάρκεια του ταξιδιού τους.

Οι δύο τελευταίες λειτουργίες της ιστοσελίδας του ηλεκτρονικού περιοδικού είχαν ιδιαίτερη σημειωτική σημασία: κείμενα και εικόνες είχαν αποτελέσει το μέσο για μία πρώτη φάση αποκωδικοποίησης των πολιτισμικών σημείων, η οποία προηγήθηκε της αντίστοιχης επιτόπιας διαδικασίας που ακολούθησε κατά τη διάρκεια του σεμιναρίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εισαγωγή σχετικών κειμένων και φωτογραφιών στο περιοδικό συνεχίστηκε και κατά τη διεξαγωγή του σεμιναρίου, αντανακλώντας αυτήν τη φορά την άμεση, βιωματική εμπειρία των εκπαιδευτικών από τους χώρους που επισκέπτονταν. Κείμενα και φωτογραφίες που αφορούσαν χώρους, μνημεία και άλλα ανθρώπινα δημιουργήματα, αλλά και ανθρώπους, τρόπους ζωής και συνήθειες σηματοδοτούσαν τη λειτουργία κανόνων και θεσμών στις συγκεκριμένες γειτονικές κοινωνίες. Η τοποθέτησή τους μάλιστα στο πολιτισμικό τους συγκείμενο αναδείκνυε τη σημασία τους για τους ανθρώπους που τα δημιούργησαν ή για εμάς σήμερα.

Αξίζει εδώ να αναφερθούν οι σημαντικότερες από τις δράσεις που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια του σεμιναρίου: απαγγελίες αρχαίων κειμένων στο χώρο του Δίου, στα αρχαία ελληνικά και σε αγγλική μετάφραση, περιδιάβαση στη Βεργίνα και στα ανάκτορα της Πέλλας, επίσκεψη σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία της Θεσσαλονίκης⁸, περιδιάβαση στην αγορά των Αρχαίων Φιλίππων, υπόδυση ρόλων στην ορχήστρα του θεάτρου των Φιλίππων⁹, επίσκεψη σε χριστιανικό ναό και σε τζαμί της Ξάνθης, στη διάρκεια προσευχής των μωαμεθανών· ανάγνωση αποσπασμάτων από την ομηρική Ιλιάδα στο χώρο του αρχαίου θεάτρου της Τροίας· επίσκεψη στην Ακρόπολη και το Ασκληπιείο της Περγάμου· επίσκεψη σε τζαμιά, μωαμεθανικούς τάφους, τα λουτρά και την Κλειστή Αγορά της Προύσας· ανίχνευση γεωγραφικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών του

7. Η επιλογή των εκπαιδευτικών έγινε από τις Διευθύνσεις των οικείων Εθνικών Επιτροπών που έχουν υπό την ευθύνη τους το πρόγραμμα Socrates-Comenius ύστερα από αίτηση των ενδιαφερομένων. Ας σημειωθεί ότι μεταξύ των συμμετεχόντων ήταν τέσσερις Έλληνες και δύο Ισπανοί που μιλούσαν άριστα ελληνικά. Η κύρια γλώσσα επικοινωνίας πάντως ήταν η αγγλική, την οποία μιλούσαν και οι δύο Τούρκοι συνοδοί που είχαν την ευθύνη να μας περιηγήσουν στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και σε περιοχές της τουρκικής επαρχίας. Συντονιστής του προγράμματος ήταν ο καθηγητής Ιστορίας Fokko Dijkstra, από το Groningen της Ολλανδίας.

8. Μεταξύ αυτών ο Πύργος Τριγωνίου, η Μονή Βλατάδων, οι ναοί του Οσίου Δαβίδ και του Αγίου Γεωργίου του Ορφανού, το Βυζαντινό Μουσείο, το Ανακτορικό Συγκρότημα του Γαλερίου, το Εβραϊκό Μουσείο και η οικία Ατατούρκ.

9. Επτά άτομα απάγγειλαν αποσπάσματα από το θεατρικό έργο *Ιούλιος Καίσαρ* του Σαίξπηρ.

Κονουρλάρ, ενός ορεινού χωριού στο εσωτερικό της ΒΔ Τουρκίας και συζήτηση με Τούρκους εκπαιδευτικούς· επίσκεψη σε ένα σύγχρονο εργαστήριο παραγωγής κεραμικών πλακιδίων της Νίκαιας και στα ερείπια ενός αντίστοιχου ρωμαϊκού εργαστηρίου· απαγγελία του χριστιανικού Συμβόλου της Πίστεως στα ελληνικά, ολλανδικά και αγγλικά στο χώρο της Αγίας Σοφίας της Νίκαιας· επίσκεψη σε βυζαντινούς ναούς και άλλα μνημεία της Κωνσταντινούπολης¹⁰.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, στη διάρκεια της διαδρομής οι εκπαιδευτικοί εμπλούτισαν το ηλεκτρονικό περιοδικό του σεμιναρίου γράφοντας κείμενα και εισάγοντας φωτογραφίες που τράβηξαν οι ίδιοι από τα μέρη που επισκέφτηκαν. Η υποχρέωσή τους αυτή τους έδωσε την ευκαιρία να αναδείξουν από ιστορική και νοηματική άποψη, μέσα από την προσωπική τους ματιά, την ιστορικότητα, δηλωτικότητα και μνημειακότητα των στοιχείων του δομημένου περιβάλλοντος, ακολουθώντας μια ερμηνευτική διαδικασία (Βέμη 2001: 96, 98, Hodder 1991). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι αν και τα θέματα αυτής της τεκμηρίωσης αναφέρονταν στην αλληλεπίδραση μεταξύ διαφόρων λαών που έδρασαν στην πορεία του χρόνου στη συγκεκριμένη περιοχή, έμφαση δόθηκε κυρίως στην πολιτική και κοινωνική ιστορία των γειτονικών λαών, Ελλήνων και Τούρκων, με αναφορές στη διαχρονική τους συνύπαρξη και αλληλεπίδραση στη γωνιά αυτή της ΝΑ Ευρώπης¹¹. Το γεγονός αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία για τους Έλληνες συμμετέχοντες, για δύο κυρίως λόγους: ο πρώτος αφορά τη γνωστή εθνοκεντρική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο λαών, η οποία τουλάχιστον ως ένα βαθμό έχει καλλιεργηθεί και συνειδητά μέσω της αρνητικής εικόνας –εικόνας εχθρού– που προβάλλεται και διακινείται από ποικίλους κοινωνικούς θεσμούς των δύο χωρών, όπως είναι τα ΜΜΕ αλλά και η εκπαίδευση (Μπονίδης κ.ά. 2002, Μπονίδης 2004).

Το επιμορφωτικό πρόγραμμα υπήρξε μια καλή ευκαιρία για επαφή και γνωριμία των δύο πολιτισμών αλλά και για τη συνειδητοποίηση από τους εκπαιδευτικούς των ομοιοτήτων που υπάρχουν μεταξύ τους. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την καταγωγή πολλών Ελλήνων που ζουν σήμερα στην Ελλάδα από περιοχές της Μικράς Ασίας. Είναι φανερό ότι το θέμα της διαχρονικής συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης των δύο λαών στην περιοχή αυτή αποκτά για τα άτομα μικρασιατικής καταγωγής ένα ιδιαίτερο προσωπικό ενδιαφέρον, αφού συμβάλλει σε μια διαδικασία «πολιτισμικής» αυτογνωσίας¹².

Η προσέγγιση των στοιχείων του χωρο-πολιτισμικού περιβάλλοντος από τους εκπαιδευτικούς σε ελάχιστες περιπτώσεις συνοδεύτηκε από τη συνηθισμένη τουριστική ξενάγηση¹³: στηριζόταν στα κείμενα του ηλεκτρονικού περιοδικού, στο έντυ-

10. Σ' αυτά συμπεριλαμβάνονταν η Αγία Σοφία, ο Ιππόδρομος, το Μπλε Τζαμί, το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο, η αιγυπτιακή αγορά μπαχαρικών, το Καριγιέ Τζαμί, η Κλειστή Αγορά και το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

11. Για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και της ηθικής των ανθρώπων που ζουν σε εθνικά περιβάλλοντα, καθώς και τις εκπαιδευτικές προεκτάσεις αυτής της κατάστασης βλ. Thomas (1992: 63-99).

12. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε όλη τη διάρκεια του ταξιδιωτικού σεμιναρίου αποφεύχθηκαν συζητήσεις για ζητήματα που έχουν σχέση με σημερινές πολιτικές διαφορές ή εθνικές διεκδικήσεις μεταξύ των δύο λαών, κάτι που αντιστοιχεί στις –τουλάχιστον σημερινές– πολιτικές προθέσεις για συνύπαρξη και συνεργασία.

13. Η τακτική αυτή εφαρμόστηκε στο πλαίσιο της αντίληψης ότι κατά την προσέγγιση του αρ-

πο πληροφοριακό υλικό που μπορούσαν κατά περίπτωση να προμηθευτούν οι συμμετέχοντες από τους χώρους επίσκεψης και κυρίως στις εντυπώσεις που αποκόμισαν οι ίδιοι από τη ζωντανή επαφή τους με τους χώρους, τα πρόσωπα και τα πράγματα. Έτσι, η ποικιλία στην εθνικότητα, την ηλικία και τις κατηγορίες εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και βαθμίδων όπου υπηρετούσαν οι συμμετέχοντες, καθώς και η ανομοιομορφία στις προσδοκίες, τα ενδιαφέροντα και τη γενικότερη κουλτούρα του καθενός προσδιόρισε και τη θεματική, τη μορφή, την ποιότητα και το είδος των αναφορών που επέλεξαν στην καταγραφή των εντυπώσεών τους.

Κατά την έναρξη του ταξιδιού και μετά το τέλος της όλης επιμορφωτικής «περιπέτειας» δόθηκαν στους συμμετέχοντες ερωτηματολόγια, προκειμένου να διερευνηθούν οι στάσεις τους απέναντι στην όλη διαδικασία του σεμιναρίου, κάτι που συνάμα αποτέλεσε και μια μορφή αξιολόγησής του. Στην πρώτη φάση (αναχώρηση), οι ερωτήσεις αφορούσαν θέματα, όπως η πιθανή προηγούμενη επιμορφωτική εμπειρία των συμμετεχόντων στα περιεχόμενα του σεμιναρίου και γενικότερα η γνώση και η εξοικείωσή τους με αυτά, η εξοικείωσή τους με τη δημιουργία ενός ηλεκτρονικού περιοδικού για εκπαιδευτική χρήση και οι απόψεις τους για τα κείμενα που έως τότε είχαν συμπεριληφθεί στο περιοδικό του συγκεκριμένου σεμιναρίου, η ενδεχόμενη εμπειρία τους από άλλα σεμινάρια βιωματικής μάθησης, οι προσδοκίες τους από τη συμμετοχή τους στο συγκεκριμένο σεμινάριο, οι απόψεις τους για την πληροφόρηση που είχαν σχετικά με τους στόχους και την οργάνωση του σεμιναρίου, ο σχολιασμός του τίτλου του σεμιναρίου και ενδεχόμενες πιθανές γενικές παρατηρήσεις τους. Οι περισσότερες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ήταν κλειστές, ενώ δύο ερωτήσεις ήταν ανοιχτές.

Στη δεύτερη φάση (επιστροφή), το ερωτηματολόγιο είχε ως στόχο να ανιχνεύσει τις απόψεις των εκπαιδευτικών ως προς την εκπλήρωση των αρχικών προσδοκιών τους, τις πρόσθετες γνώσεις που απέκτησαν για τα περιεχόμενα του σεμιναρίου και τις νέες τεχνολογίες, τους ενδεχόμενους τρόπους αξιοποίησης της συνολικής εμπειρίας στη μετέπειτα προσωπική και εκπαιδευτική τους δραστηριότητα, τα στοιχεία που τους βοήθησαν ιδιαίτερα στη διαδικασία προσέγγισης της γνώσης, καθώς και την άποψή τους για τη βιωματική μάθηση. Τα παραπάνω ερωτήματα διατυπώθηκαν βάσει κλειστών ερωτήσεων, ενώ τέσσερις ανοιχτές ερωτήσεις καλούσαν τους εκπαιδευτικούς να εκφράσουν εκ νέου τη γνώμη τους για τον τίτλο του σεμιναρίου, να αναφέρουν το μεγαλύτερο όφελος που θεωρούσαν ότι αποκόμισαν από αυτό και τέλος να διατυπώσουν προτάσεις βελτίωσης του σεμιναρίου και γενικά σχόλια.

Τα συμπεράσματα που προέκυψαν παρουσιάζουν ενδιαφέρον και όσον αφορά την αξιολόγηση του προγράμματος (η οποία ήταν ως επί το πλείστον θετική) αλλά και σε σχέση με τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας του ταξιδιωτικού σεμιναρίου ως εναλλακτικής μορφής επιμόρφωσης εκπαιδευτικών. Εδώ, ωστόσο, παρουσιάζονται πολύ ενδεικτικά μόνο όσα σχετίζονται με τη σημειολογική, τη

χαιολογικού αντικειμένου –ιδίως στην εκπαίδευση– το νόημα δεν θα πρέπει να μας το δίνει κάποιος έτοιμο, στερεότυπο και διαμεσολαβημένο, αλλά να το αναζητούμε μόνοι μας, έτσι ώστε να μας βοηθά στη διαμόρφωση της κριτικής σκέψης, την ανάπτυξη της δημιουργικής φαντασίας και την απόκτηση άλλων χρήσιμων δεξιοτήτων (Βέμη ό.π.: 102-3). Ο προσανατολισμός αυτός εκπορευόταν από τον ίδιο το συντονιστή του προγράμματος.

βιωματική αλλά και τη διαπολιτισμική διάσταση του σεμιναρίου, δηλαδή με τα στοιχεία εκείνα που μας απασχολούν στην παρούσα εισήγηση:

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, για παράδειγμα, οι διαπιστώσεις σχετικά με τις προσδοκίες των εκπαιδευτικών από το σεμινάριο αλλά και την εκπλήρωση των προσδοκιών αυτών. Συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί προσδοκούσαν, ως επί το πλείστον, «πολύ» ή «πάρα πολύ» να γνωρίσουν την ελληνική και τουρκική πολιτισμική κληρονομιά, να έρθουν σε επαφή με τον πολιτισμό της Ανατολής στο ΝΑ άκρο της Ευρώπης, να χαρούν τους ήχους, τις γεύσεις και τα φυσικά στοιχεία της περιοχής αυτής, να γνωρίσουν πράγματα για τα οποία είχαν μέχρι τώρα πληροφορίες μόνο από άλλα μέσα –για παράδειγμα, από τη μελέτη σχετικής βιβλιογραφίας και τα ΜΜΕ– να αποκτήσουν μια δική τους, «βιωματική» εμπειρία του ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου των τόπων που θα επισκέπτονταν αλλά και να γνωριστούν με εκπαιδευτικούς από άλλες χώρες της Ευρώπης, αναπτύσσοντας μεταξύ τους σχέσεις αλληλεπίδρασης. Οι προσδοκίες αυτές υλοποιήθηκαν, όπως προκύπτει, σε σημαντικό βαθμό.

Από την άλλη μεριά, τόσο οι γνώσεις που οι εκπαιδευτικοί ήδη κατείχαν, όσο και αυτές που απέκτησαν κατά τη διάρκεια του σεμιναρίου σχετικά με τη φυσική γεωγραφία και την ιστορία της περιοχής, την πολιτισμική κληρονομιά και τα σημερινά κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των λαών της, τις σχέσεις μεταξύ τους και με την υπόλοιπη Ευρώπη, κρίνονται από τους περισσότερους όχι αρκετά ικανοποιητικές. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να συσχετιστεί με την παρατήρηση ότι έλειψε κάποια ενημέρωση-ξενάγηση από ειδικούς, η οποία θα μπορούσε να βοηθήσει στην πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση των παραπάνω στοιχείων. Αν και στο σημείο αυτό θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει την επιφύλαξη ότι κάτι τέτοιο θα εμπεριείχε ενδεχομένως ένα «έτοιμο, στερεότυπο, διαμεσολαβημένο νόημα» των σημείων του χώρου¹⁴, επειδή θα οδηγούσε τους επιμορφούμενους προς συγκεκριμένες γνωστικές και ερμηνευτικές κατευθύνσεις, φαίνεται ότι μια γενική, συστηματική ενημέρωση από κάποιον ειδικό θα μπορούσε να συμπληρώνει κάθε φορά τη σχετική λειτουργία του ηλεκτρονικού περιοδικού και να αποβεί γενικότερα χρήσιμη στη διαδικασία αποκωδικοποίησης και ερμηνείας των σημείων από τους εκπαιδευτικούς.

Μία περαιτέρω ενδιαφέρουσα διαπίστωση αφορά τη μελλοντική εφαρμογή των εμπειριών που απέκτησαν οι εκπαιδευτικοί μέσω του σεμιναρίου σε συγκεκριμένους τομείς της δραστηριότητάς τους. Οι περισσότεροι πιστεύουν ότι οι εμπειρίες θα τους φανούν χρήσιμες, μεταξύ άλλων, στον τομέα της αυτομόρφωσης, της εισαγωγής της διαπολιτισμικής διάστασης στα μαθήματα του σχολείου και στην επικοινωνία με συναδέλφους τους από άλλες χώρες, ενώ εκφράζουν θετικές απόψεις για τη βιωματική μάθηση.

Ο τίτλος του σεμιναρίου παραπέμπει –σύμφωνα με την άποψη των περισσότερων εκπαιδευτικών– στην επανασύνδεση με τις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού και με τις «πηγές» του ευρωπαϊκού παρόντος και μέλλοντος, στις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, αλλά και στο πρόβλημα της βίας μεταξύ των λαών¹⁵. Επίσης, σημαίνει την ειρηνική συνύπαρξη και αλλη-

14. Βλ. σχετ. την υποσημείωση 15.

15. Βλ. εδώ το συμβολισμό της αρπαγής της Ευρώπης, που εμπεριέχει και αυτό το στοιχείο.

λοκατανόηση μεταξύ των λαών, τον αλληλοσεβασμό, την αυτογνωσία, την αναγνώριση και το σεβασμό οικουμενικών ανθρωπιστικών αξιών, αλλά και την καλύτερη κατανόηση του παρόντος μέσα από το παρελθόν. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι απαντήσεις στη σχετική ερώτηση απέκτησαν μεγαλύτερη ποικιλία και εύρος στο δεύτερο ερωτηματολόγιο, κάτι που σαφώς μπορεί να αποδοθεί στην ερμηνευτική εμπειρία των πολιτισμικών σημείων και στην πολύ θετική αλληλεπίδραση μεταξύ των ευρωπαίων εκπαιδευτικών, κάτι που διαπιστώνουν οι συμμετέχοντες στη συντριπτική τους πλειοψηφία.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη παρουσίαση των συμπερασμάτων, θα λέγαμε ότι πέρα από συγκεκριμένες και σαφείς προτάσεις για μελλοντική βελτίωση του σεμιναρίου που κατατέθηκαν από τους εκπαιδευτικούς (π.χ., σαφέστερη δομή των δραστηριοτήτων, περισσότερο χρόνο για αναστοχασμό, ευελιξία και προσαρμογή του προγράμματος στην εσωτερική διαφοροποίηση της ομάδας), το ταξιδιωτικό σεμινάριο χαρακτηρίστηκε ως ένας νέος τρόπος εκπαίδευσης.

Επιχειρώντας να αποτιμήσουμε στο σύνολό τους τις διαδικασίες εμπλοκής των εκπαιδευτικών στο επιμορφωτικό σεμινάριο *Tracing back Europe*, θα λέγαμε ότι πέρα από τη σημειολογική προσέγγιση και ερμηνεία του γεωγραφικού χώρου και των ανθρώπινων πολιτισμικών εκφάνσεων, την ευαισθητοποίηση απέναντι στην κοινή πολιτισμική κληρονομιά, την καλλιέργεια μιας γενικότερης διαπολιτισμικής αντίληψης για τον κόσμο στον οποίο ζούμε, τη βιωματική προσέγγιση των πολιτισμικών αγαθών, την αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων στο πρόγραμμα, αλλά και την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών σε ένα πλαίσιο αυτομόρφωσης και συνεχιζόμενης εκπαίδευσης, το ταξιδιωτικό σεμινάριο, κατά τη γνώμη μας, εκπλήρωσε και έναν άλλο σημαντικό στόχο: έδωσε την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να εκφράσουν τη γενεσιουργό παρόρμηση της γνωστικής, αισθητικής και ιδεολογικής τους ευαισθησίας μέσα από πράξεις μεστές νοήματος (Bruner 1997: 36-37), μέσα από δράσεις που αντιστοιχούν στη διαπραγμάτευση των πολιτισμικών-μορφωτικών αγαθών. Η διαπραγμάτευση αυτή, αρνούμενη τη στεγνή, τυποποιημένη και ομογενοποιημένη γνώση που προσφέρεται με τη μετάδοση πληροφοριακών στοιχείων, αρνούμενη ότι υπάρχει μια κυρίαρχη αντικειμενικότητα και δίνοντας έμφαση σ' αυτό που οι άνθρωποι πετυχαίνουν αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους (Πηγάκη 2002: 113), είναι ένα από τα ζητούμενα της εκπαίδευσης ιδίως σήμερα, που η έμφαση έχει μετατοπιστεί από το νόημα στην πληροφορία, από τη συνολικότητα της γνώσης στον κατακερματισμό της, από την κατασκευή του νοήματος στην επεξεργασία πληροφοριών.

Βιβλιογραφία

- BRAUDEL, F. (21987[1958]). *Μελέτες για την Ιστορία/μτφρ.* Οντέτ Βαρών & Ρόδη Σταμούλη. Σειρά: Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 7, Ε.Μ.Ν.Ε. Αθήνα: Μνήμων.
- BRUNER, J. S. (1997). *Πράξεις νοήματος/μτφρ.* Η. Ρόκου & Γ. Καλομοίρης. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- CHARON, J. M. (21985). *Symbolic Interactionism, an Introduction, an Interpretation, an Integration.* New Jersey: Prentice-Hall.
- EDWARDS, R. & R. USHER (2000). *Globalization and Pedagogy. Space, place and identity.* London: Routledge.

- GIROUX, H. (1992). *Border Crossings: Cultural Workers and the Politics of Education*. London: Routledge.
- HODDER, J. (1991). *Reading the Past: Current Approaches in Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KESIDOU, A. (2004). "Intercultural Education: Main Aims and Practices", στο TERZIS, N. P., *Intercultural Education in the Balkan Countries. Education and Pedagogy in Balkan Countries 4*. Thessaloniki: Kyriakidis, 97-105.
- MODGIL, S. et al. (1997). *Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση. Προβληματισμοί - Προοπτικές*-*επιμ. Α. Ζώνιου-Σιδέρη & Π. Χαραμής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- MONTECINOS, C. (1995). "Culture as an Ongoing Dialog: Implications for Multicultural Teacher Education", στο SLEETER Ch. & P. McLAREN (επιμ.), *Multicultural Education, Critical Pedagogy and the Politics of Difference*. N.Y.: State University of New York Press, 291-305.
- PROTT, L. (2000). "Defining the concept of 'intangible heritage': challenges and prospects", στο *World culture report 2000, Cultural diversity, conflict and pluralism*. Paris: UNESCO, 156-157.
- THOMAS, R. M. (1992). The moral-identity development in ethnic relations, στο SCHLEICHER K. & T. KOZMA (eds), *Ethnocentrism in Education*. New York: Peter Lang, 63-99.
- TODD, R. (1994). *Education in a Multicultural Society*. London: Gassell
- ΒΕΜΗ, Μ. (2001). «Η αρχαιολογία ως σημειωτική: για μια άσκηση επικοινωνίας με το αρχαιολογικό αντικείμενο (χειροτέχνημα, έργο τέχνης)», στο ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Γ. & Ε. ΧΟΝΤΟΛΙΔΟΥ (επιμ.), *Σημειωτική και πολιτισμός, Τόμος II. Ιδεολογία-Επιστήμη-Τέχνη-Αρχιτεκτονική*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 94-104.
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Δ. (1993). *Χώρος και Διαδικασίες Αγωγής-Η Παιδαγωγική Ποιότητα του Χώρου*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, Κ. (2002). *Ιστορία και Γεωγραφία στην πρώτη σχολική ηλικία. Εφαρμογή και αξιολόγηση μιας εκπαιδευτικής παρέμβασης στον ιστορικό χώρο*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- ΕΚΟ, Ο. (1989). *Θεωρία Σημειωτικής/μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη*. Αθήνα: Γνώση.
- (1992). *Πολιτιστικά Κοιτάσματα/μτφρ. Κώστας Σουέρεφ*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, Ι.Θ. (επιμ.) (1986). *Ελληνική Μυθολογία, Οι ήρωες (3 τόμοι)*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- ΛΥΟΤΑΡ, Ζ.-Φ. (1993[1979]). *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση/μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης*. Αθήνα: Γνώση.
- ΜΠΟΝΙΑΔΗΣ, Κ. (2004). «Όψεις εθνοκεντρισμού στη σχολική ζωή της ελληνικής εκπαίδευσης: Οι εθνικές επέτειοι της 28ης Οκτωβρίου και της 25ης Μαρτίου», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 134, 27-42.
- ΜΠΟΝΙΑΔΗΣ, Κ./Φ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ & Ο. ΜΠΟΥΡΑΝΤΑΣ (2002). «Ο εθνικός 'εαυτός' και ο εθνικός 'άλλος' στην εικονογράφηση των ελληνικών και τουρκικών σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος», *Μακεδόν*, 10, 77-92.
- ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Γ. (1996). «Σημείων Αγωγή/Σημεία Αγωγής», στο ΚΑΜΑΡΟΥΔΗΣ Σ. & Ε. ΧΟΝΤΟΛΙΔΟΥ (επιμ.), *Σημειωτική+Εκπαίδευση, Συμπόσιο Φλώρινας 1994*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 15-22.
- (2001). «Ο ορισμός της κουλτούρας και του πολιτισμού ως ηγεμονική πρακτική: προς μία γενεαλογία των εννοιών της κουλτούρας και του πολιτισμού», στο ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Γ. & Ε. ΧΟΝΤΟΛΙΔΟΥ (επιμ.), *Σημειωτική και πολιτισμός, Τόμος I. Κουλτούρα-Λογοτεχνία-Επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 25-42.
- ΠΗΓΙΑΚΗ, Π. (2002). «Η διδασκαλία και η μάθηση ως πολιτική και ως υποκειμενική πράξη, κριτική σκέψη και προσωπικός ερμηνευτικός κύκλος», στο *Μάθηση και διδασκα-*

λία: Σύγχρονες ερευνητικές προσεγγίσεις. Συμπόσιο-Επιμορφωτικό Σεμινάριο, 18-20 Δεκεμβρίου 1998, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών. Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 109-119.

- ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Ι. (1986). «Σημειολογική ερμηνεία της εικόνας ενός τόπου. Μια μέθοδος εντοπισμού του χαρακτήρα της πόλης», στο ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ Α. κ.ά. (επιμ.), *Η δυναμική των σημείων. Πεδία και μέθοδοι μιας κοινωνικοσημειωτικής*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 337-361.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑ, Κ. (1996). «Το νόημα της πόλης και η αγωγή του παιδιού», στο ΚΑΜΑΡΟΥΔΗΣ, Σ. & Ε. ΧΟΝΤΟΛΙΔΟΥ (επιμ.), *Σημειωτική+Εκπαίδευση*, Συμπόσιο Φλώρινας 1994. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 89-98.

Κατερίνα Δημητριάδου
Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Παιδαγωγική Σχολή Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας
adimitriadou@uowm.gr

Αναστασία Κεσίδου
Τομέας Παιδαγωγικής
Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ.
akesidou@edlit.auth.gr